

Diňe Gaýgysyz Atabaý / soňy

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Oýlanmalar, Söhbetdeşlik, Sözler, Türkmen dili
написано kitapcy | 26 январа, 2025
Diňe Gaýgysyz Atabaý / soňy

• Gaýgysyz we Stalin

Bi iki şahsyň gatnaşygy, iş-wezipe baglanyşyklary hakda ýörite barlaglara mätäçlik duýulýar. Eger şu ugur içgin öwrenilse (elbetde, gizlin saklanýan arhiw materiallaryny açmak ilkinji şert) örän gyzykly wakalaryň, faktlaryň ýüze çykjakdygy gümansyz. Olar hakda aýdylýan anekdotlarda-da hakykat dänejikleri bar bolmagy mümkin. Bir gezek Stalin Gaýgysyza jaň edipdir:

–Maşgala ýagdaýyň düzelmeýär diýip maglumat gelýär-le?

–Ýoldaş Stalin, kämahal maşgalany dolandyrmak döwleti dolandyrmakdan kyn düşýär.

–Seňki dogry. –Stalin az-kem dymyp trubkany goýupdyr.

Ýene bir gezek Gaýgysyz jan ynanýany bilen çöle çykanda, ýanyndaky adam bir alýumin şelpäni göge zyňyp, "Ur" diýipdir. Gaýgysyz şobada sapaņasyny çykaryp, şelpäni atyp deşipdir. Ýanyndaky "Berekella" diýipdir.

–Ýumşajyk alýumin deşileni üçin berekella aýdylmaz. Polatdan gurşun geçirip bolaýsa-diýip, Gaýgysyz ýylgyrypdyr. Onuň bu

söz oýnuna ýanyndaky şobada düşünişdir. Olar Staline polat diýýär ekenler.

Staliniň Gaýgysyzy gaty gowy tanaýanlygy jedelsiz. Öz gol astynda işleýänliginden başga-da, OGPU diýdi, NKBD diýdi-köp gulakly, köp gözli edaralaryň gizlin yzarlamalarynyň, gizlin diňlemeleriniň netijesinde wagtly-wagtynda ýazylyp berilýän maglumatlarda-da Gaýgysyzyň ady köp tutulýanlygyna şübhe ýok. Özüniň yzarlanýanlygy Gaýgysyz üçin täzelik däl. Ol patyşa zamanynda-da, sowet döwründe-de irginsiz yzarlanýar. Gaýgysyzyň gönümelligi, gaýduwsyz batyrlygy, açyklygy, üstesine-de her bir mesele babatda özüçe oýlanýanlygy ýamanlaýjylar, şugulçylar üçin elinje iýmit bolýardy. Birinjiden, türkmen dilini Türkmenistanyň döwlet dili, iş dolanyşyk dili etmek hakda Gaýgysyzyň respublika gurany bärei açyk hereket edip gelýänligi hiç kim üçin syr däl. Milli däp-dessurlar, milli egin-eşikler millet bolup osüp ýetişmek üçin zerur. Emma özgelere garyşyp-gatyşyp, ýitip gitmezlik üçin, ozaly bilen we ahyrda dil hem-de din has zerurdygyna Gaýgysyz örän pugta ynanýardy. Özem bu zerurlyk türkmenler ýaly söweşlerde, göçe-göçlüklerde, açlyklarda we gyrgynçylykly hassalyklarda tükeniberen halklar üçin on esse möhüm zerurlykdy. Ýüregi halk bilen deňine urýan Gaýgysyz muny kalby bilen duýýardy. Ýöne, nätsin, Sowet döwleti Türkmenistandan gaty güýçlüdi we penjesi örän kuwwatlydy.

Kiçijik Türkmenistan Sowet döwleti üçin serçe gysymlança-da ýokdy. Şoňa görä amatly zamana garaşmaktan we o günlere çenli özüni ýitirmän saklamaktan başga çäre ýokdy. Özüni ýitirmezligiň ilkinji şerti bolsa Dil, Dil, Dildi. 1937-nji ýylyň basha-baslygynda özüniň bu gün ýa ertir ýok ediljegini duýýan Gaýgysyzyň milli dil hakda: "Häzirki wagtda iş dolanyşygyny türkmen diline geçirmek biziň üçin gaýragoýulmasyz meseleleriň biridir. Bu meseläniň birnäçe ýyl mundan ozal hem bolandygy üçin, bu günkü gün ony aýratyn ýiti götermek gerek." diýmesi onuň damarynda tüýs halk gany aýlanýandygynyň alamatydyr.

Gaýgysyz Kuran meselesinde-de örän çeyé hereket edýär. Wezipäniň hatyrasyna, perde üçin Kurany ýamanlan bolsa-da, ol

Kurany türkmençä terjime etmek zerurlygyny orta atýar. Ilki Kurany okap, mazmuny bilen tanşyp, soň netijä gelmegi ündeýär. Aslynda, topragynda, ganynda, ruhunda sähelçe ýalan, sähelçe wepasyzlyk bar bolsa, o ýowuz döwürde beýle sözlemek mümkin däl.

Şu taýda ýene bir zat aýdasym gelýär. Türkiýe respublikasyny guruju Mustapa Kemal Atatürk respublikanyň 10 ýyllyk toýunda, ýagny 1933-nji ýylda eden dokladynda meşhur bir sözi bar. Ony SSSR-iň döwlet delegasiyasynyň başlygy K.Woroşilow hem diňläp otyr. Ynha, o söz: "Bu gün Sowet Soýuzy dostumyz, goňşymyz, hyzmatdaşymyz. Bu dostluk zerur. Ýöne ertir näme boljagyny bu gün hiç kim aýdyp bilmez. Olam edil Osmanly kimin, edil Awstro-Wengriýa kimin bölünip biler. Bu gün elinde pugta tutan milletleri owuçlaryndan gaçyp bilerler. Dünýä täze bir mynasybete geçip biler. Şonda Türkiýe näme etjegini bilmelidir... Biziň bu dostumyzyň golastynda dili bir, ynanjy bir, asly bir doganlarymyz bar. Olara howandar çykmaga taýýar bolmalydyrys..."

1933-nji ýylda aýdylan bu öňden görüjilikli sözler, her neneň ýapyk gapyly döwlet bolsa-da, SSSR-iň düzümindäki türki halklaryň gulagyna kem-käs ýeten bolmagy mümkin. Kim o sözler bilen tanşan bolsa, umyt ojagyny oçürmändigini belli. Belki, o sözleri Gaýgysyz hem eşidendir. Ýöne Atatürküň o sözünü, gylyny gymyldatman Staline ýetirendiklerine ynansa bolar. Şondan soňra Staliniň türki halklara has hem gazaply bakysyny synlasa bolýar.

Gaýgysyz, ikinjiden, kolhozlar meselesinde-de özboluşly hereket edesi gelýär. Ol açyk garşylyk görkezip bilmese-de, ýerli ýagdaýy göz önünde tutmagy, Türkmenistan şertlerinde kolhoz gurluşynyň depginini haýallatmagy isleýär. Ol kolhoza zor bilen salynmagyna garşydy. Şoňa görä kolhoz meselesinde halkyň pikirine görä hereket etmegi öňe sürýär. Gyssagly gurlan kolhozlaryň neneňsi kyn güne düşüşini, munuň bolsa syýasatda agyr netijeler berýändigini mysal aýdýar.

Şo döwür salgyt düzgüni boýunça baýyň ähli gazanany salgyda gidýän ekeni. Onsoň baýyň önüm öndürmejegi belli. Şeýle ýagdaýda Gaýgysyz baýlara salynýan salgydy azaltmak hakda

teklip aýdýar.

Gaýgysyz senagatyň, uly-kiçiligine bakman, başdan-aýak millileşdirilmegine garşy ekeni. Ol ownuk hünärmentçilige azar bermän, gaýta olary goldamagyň tarapynda. Gizlin gulluklar Gaýgysyzyň bu özbaşdak pikirlenişini Staline ýetirendirler ahyry.

Üçünjiden, basmaçylyk döränä bäre Gaýgysyzyň bu meselede öz pozisiýasy bar. Ol ykdysady kynçylyklar, syýasatdaky ýalňyşlyklar, gizlin gulluklaryň we harbylaryň ýerliksiz güýç ulanmalary sebäpli basmaçylyk döreyär diýýär. Oňa ýöne ýere “basmaçylaryň aklawçysy» diýilmeýän ekeni.

Orta Aziýa derejesindäki han bolan Jüneýit han bilen Gaýgysyzyň gizlin, açyk gatnaşyklary, Gaýgysyzyň Jüneýit han meselesinde ýöreden syýasatynyň aňyrsynda neneňsi syr, maksat ýatyr, Jüneýit hanyň Eýrana, o taýdanam göni Owganystana geçip gitmeginde Gaýgysyzyň täsiri neneň?

Şu çaka çenli Jüneýit han hakda ýazan ýazyjylaryň, alymlaryň işlerinden kanagat tapmaýanymy aýtsam-da, özümem hiç hili täzelik aýdyp bilmeýarin. Gaýgysyz bilen Jüneýit hanyň gizlin duşuşyklaryna gatnaşan Baýramalyly Ata agamyz bilen giç tanyşsamsoň, onuň garrylyk derdi sebäpli üzlem-saplam ýatda galan wakalaryny aýtmagy hem meseläni doly aýdyňlaşdyрмаýar. Hatda Jüneýit hanyň Türkmenistandan iň soňky çykyp giden wagty hem takyk däl. Akademik G.Nepesow 1928-nji ýylyň iýunynda Jüneýit han Eýrana geçdi diýse (Agzalan kitap 320-nji sah.), alym G.Gadelşin hanyň Eýrana geçen wagtynyň gijräkdigini tassyklaýar. Ata aga-da soňky pikiriň tarapynda.

Jüneýit hanyň öňki-soňky durmuşyny, özüni alyp barşyny we niýetlerini Gaýgysyz örän içgin öwrenendir diýip çak edýarin. Gaýgysyz Jüneýide ýazan hatlarynyň birinde: “Emma hiç mahal öz halkyňyzyň duşmany bolmadyňyz” diýse-de, bu taktika üçin aýdylana meňzeýär. Jüneýit han özge basybalyjylaryň Daşoguz türkmenleriniň üstüne dökülmegini kesen hem bolsa, onuň özüniň häkimlik, liderlik üçin öz türkmenlerine beren ezýeti az däl. Onuň elinden gyrlan, talanan hem ýeterlik. Muny Gaýgysyzyň bilmezligi mümkin däl. Esasysy bolsa, Jüneýit hanyň respublika döredilenden soň hem häkimligini-hökmirowanlygyny elden beresi

gelmeýändigi belli bolýar. Dürli haýyşlar edýär, dürli teklip aýdýar. Muny Gaýgysyz seresaply bitirýär. Ol Jüneýdiň Türkmenistana garşy açyk we güýçli baş götermegine ýol bermezlik üçin dyzaýar. Şony hem örän gowy başardy. Gyzyl Goşunyň Jüneýit hanyň garşysyna söweş bilen çykmasyňa Gaýgysyzyň razylyk bermändiginiň bir sebäbi hem şudur. Ýene bir sebäbi-söweş bolsa ýene ýönekeý halk gyrylýar. Onsoňam Gaýgysyz basmaçy meselesini, gizlin gulluklaryň, ýa Gyzyl Goşun ýolbaşçylarynyň isleýşi ýaly, çişiresi gelenok. Näme üçin? Gaýgysyz Staliniň we Orta Aziýa okrugynyň gözi ganly polkownikleriniň tutuş türkmen halkyny basmaçy hökmünde görýändiklerini, şoňa görä-de basmaçy bahanasy bilen halkyň köp bölegini gyrmak niýetiniň barlygygny hiç-hiç unutmaýar.

Gaýgysyz Jüneýit hanyň daşary ýurda gitmegini isleýär. Bir gizlin duşuşykda Jüneýit han Gaýgysyzyňam Owganystana bile gitmegini isleýär. Owganystanda güýç toplap hökümet gurup Türkmenistany bolşewiklerden azat etmegi teklip edýär. Şonda Gaýgysyz eglenmän: "Ýok, han hezretleri. Men şu mahal şu taýda gerek" diýip jogap berýär.

Gaýgysyz Jüneýit han tä Eýrana geçýänçä oňa kömek berendiginiň ýene bir sebäbi-gelejekki ýyllarda bir uly üýtgeşmeler bolup, Turkmenistan özbaşdak bolaýsa, Jüneýit hanyň güýjünden peýdalanmak umydy bolandyr. Owganystana gaty köp giden türkmenlere Jüneýdiň az-kem adamkärçilikli bakmagyny isläp, şeýden bolmagy hem mümkin. Jüneýit-Gaýgysyz meselesi örän gyzykly bolsa-da, olar hakda eşiden zatlarym gaty köp bolsa-da bu kitapda şulary aýdyp kanagatlanasym gelýär.

Stalin Gaýgysyzyň Jüneýdi şeýle goldaýşyny örän gowy bilendir ahyry. Gaýgysyzyň bu pikirleri ähli türkmeni basmaçy, wagşy galtaman hasaplan Staliniň gaharyny getirendir ahyry.

Dördünjiden, bu heniz anyk maglumatlar, dokumentler, ýatlamalar bilen tassyklananok, Gaýgysyz ýedi respublikanyň – Ukrainanyň, Belorussiýanyň, Gruziýanyň, Ermenistanyň, Azerbaýjanyň, Özbegistanyň we Türkmenistanyň SSSR-iň sostawyndan birbada çykmagy hakda gizlin gepleşik başlanmagyny gurap başlapdyr. Emma Kawkaz respublikalarynyň biriniň ýolbaşçysy bu ýagdaýy derrew Staline ýamanlapdyr. Gaýgysyz hem

muny şobada duýup, özleriniň Staline şugullanandygyny we şo sebäpli başga bir amatly wagtda maslahat geçirmelidigini habar beripdir.

Şeýle maglumaty maňa togsan ýedi ýaşly Baýramalyly ýaşuly Ata Gurbangeldi ogly aýdyp berdi. Muňa ynanjagymy-ynanmajagymy bilmedim. Garrylyk sebäpli ýalňyş pikir ýoretme netijesinde dörän pikirdir öýtdüm. Ata aganyň Gaýgysyza hormatynyň-yhlasynyň uçursyz uludygy üçin ynsan fantaziýasynyň önümidir öýdüp gümanam etdim. Hakykatda şeýle synanyşyk bolup biljek zat diýibem oýlandym. Ýöne maglumat welin üns bereniňe degýär. Başinjiden, merkeziň güýçli goldawy bilen Gaýgysyza garşy gözünü ýumup, düýrmegi bilen topulup bilýänler köp ýetişdi. H.Sähetmyrat respublikadan gidenem bolsa, Çary Wellek, Oraz Tâçnazar, Gurban Sähedow ýaly örän söweşjeňler, şeýle hem göwnibir, örän parhsyz adamlar orta çykdy. Gaýgysyzyň güýçli garşylygy, dürli ýollar ulanmasy hem indi ýeterli bolmady. Bulanyk siliň gelşi örän batlydy we bäri-bärde togtarly däldi. 1935-nji ýylda TSSR MIK-iň we HKS-niň partiýa guramasyny arassalamak boýunça komissiýanyň başlygy Gusewiň Gaýgysyz hakda aýdan sözüne aýratyn üns beriň: “Ýoldaşlar, işdäki uly kemçilik sizde aşakdaky ýaly faktlaryň barlygyndan ybaratdyr. Mysal üçin, örän uly işgärleriň biri- H.K.S-niň başlygy ençeme ýylyň dowamynda kontrrewolýusiýa lagerinde bolup we arassalaýyşa gelen badyna-bagyşlaň, ötünç soraýaryn, janymy bermäge taýýar diýýär, emma aýdýaryn, 1921-nji ýyldan bäri partiýanyň garşysyna göreşdim diýdi.” (“Türkmen arhiwi” žurnalynyň 1993 ýyldaky 1-nji sanynda G.Gadelşiniň makalasyndan alyndy.) Şeýle ýagdaýda, merkezden iberilýän “öz adamlaryny” hasap etmänimizde, käbir turkmen ýolbaşçylary Gaýgysyzyň ýoldan aýrylmagy hakda mesele goýandyklary belli zat. Muny ýokardan örän dykgatly synlap, gazaply murtunyň arasyndan gara tüsse burugsadyp oturan Staline bir gezek däl, birnäçe gezek ýetirendirler ahyry.

Altynjydan, “Türkmen azatlygy” gizlin guramasynyň ýlbaşçysy hökmünde aýyplanan Gaýgysyz bu guramany öňräk gurandyr diýen pikirimiz bar. Soňra bu gurama stalinçiler tarapyndan günä ýöňkeme üçin bahana hökmünde görülen hem bolsa, hakykatda bu

gurama hereket edendir diýen ynamymyz bar. Öz wagtynda akademik A.Roslyakow, alym G.Gadelşin bilen özara söhbetinde bu guramanyň hereket edenligine şübhesiz ynanýandygyny aýdipdyr. Bu pikiri şo ýyllaryň arhiw dokumentlerini içgin dörüşdiren G.Gadelşiniň özi hem goldaýar.

Ynha, ýokarky ýaly, ýa şoňa meňzeş maglumatlar, sebäpler elinje durka Stalin Gaýgysyzyň on üç ýyllap Türkmenistanyň hökümet başlygy bolmagyna näme üçin rugsat berdikä?

Gaýta 1935-nji ýylda Stalin Gaýgysyza Lenin ordenini berdi. Diktatoryň bu üns bermesini Gaýgysyz ýagsylyga ýorjagyny-da, ýamanlyga ýorjagyny-da bilmedi. Haýsy sebäpler Staliniň Gaýgysyz meselesinde şeýle sabyrly bolmagyna ýol açdy-ka? Ýa bi Gaýgysyzyň uçursyz ugurtapyjylygynyň netijesimi? Ýa bi ýönekeýje tötänlikmi? Ýa Gaýgysyz Staliniň gowşak ýerinden pugta tutdumyka?

Seýitmyrat Öwezbaýyň baryp 1926-njy ýylda:” Stalin Gaýgysyzyň gabryny gazyp başlady” diýmesine neneňsi bakarsyňyz?

Bu meselede sorag näçe köp bolsa-da, birje anyk jogap ýok.

* * *

• **Gaýgysyzyň iş usuly hakda**

«Sypaýylyk–akyllylygyň alamaty.»

Gaýgysyz

“Kyrk ýyl dost bolsaňam, bir ýyl işleşip gör” diýlişi ýaly, her adam özüni işde tanadýar. Bu gaty köne aksioma kämahallar ýadymyzdan çykýar-da işe bakman, dili bilen siňegini gorap oturana ynanýarys.

Gaýgysyz işde köp gepli däl, ýerlikli sözlemäni başaryan adam. Öwünmäni ýigrenýär, özüni öwdürmäni iki esse ýigrenýär. “Sypaýylyk–akyllylygyň alamaty” diýen jümle Gaýgysyzyň köp gaýtalaýan sözi ekeni. Özi hem bu kadany berk saklaýan ekeni, özgeleriňem bu kadadan çykmasyna gaýtawul berýär. Elbetde, bu zatlaryň hemmesi döwre görä, döwürüň ölçeglerine görä ekeni. Respublikanyň yolbaşçylarynyň adyny göterýän kolhozlaryň, sowhozlaryň barlygy o zamanlar geň zat däl. Emma özüňe heýkel

dikdirmek, özüni magtatmak 1930-njy ýyllara çenli geçirimsiz ýagdaý hasaplanypdyr.

Gaýgysyzyň dogan okaşanlarynyň biri, Baýramalynyň Aýtakow adyndaky sowhozynyň direktory bolup işlän Annamuhammet Janmyrat bilen Gaýgysyz köp duşuşýar, iç döküşýär. Annamuhammet Janmyrat bilen bolsa oň adyny agzan ýaşulumyz Ata Gurbangeldi ogly aýrylmaz dost ekeni. Şeýdip, bularyň üçüsi hem ýakyn dost bolupdyrlar, soňra Ata Gurbangeldi Gaýgysyzyň kabulhanasyna arza-şikayät bilen gelenleri wagtal-wagtal kabul edýär. Gaýgysyzyň gizlin tabşyryklaryny ýerine ýetirýär. Özge wagt bolsa Baýramalydaky kolkozlaryň birinde arçynlyk edipdir. Ynha, şu iki adam Gaýgysyzyň kabinetdäki, resmilikdäki ýagdaýyndan başga ýagdaýyny hem köp görüpdirlər. O hakda maňa Ata aga irmän-arman gürrüň berdi. 97 ýaşlylygyna garaman, örän daýanykly ýaşulynyň söhbetleri meniň üçin her bir hazynadan gymmatly göründi. Kähalatda şübhä-de batdym. Olardan başga-da Gaýgysyz bilen işleşen, onuň bilen duşuşan, ony daşyndan synlan adamlary köp gördüm, köp diňledim. Olaryň ählisi Gaýgysyzyň adamkärçilik medeniýetiniň örän tebigydygyny we örän ýokarydygyny aýdýarlar. Gaýgysyzy gören badyňa oňa hormat goýasyň gelýändigini, onuň hereketlerinden artyk ýa kem zat tapjak gümanyň ýoklugyny nygtaýarlar. Emma bitmeli işi bitirmeseň, Gaýgysyzyň gazabyndan Hudaý saklasyn, sözüň doly manasynda patrlayan ekeni. Aýratynam ýigrimi sekizinji, otuzynjy ýyllardan soň onda şeýle häsiýet ýüze çykyp başlapdyr. Bu düşnükli zat. O ejirler, o degnasyna degmeler, o şowsyzlyklar, o ýalňızlyklar yzsyz-sorsuz geçermi?! Nerwleriň ýan berip başlanlygy mese-mälim duýlupdyr. Muny Gaýgysyzyň özi hem duýýan ekeni. Şobada, ikiçäklikde bolsun, köpçülik arasynda bolsun, hiç bir eglençsiz ýagdaýda ötünç soraýan ekeni. Şeýle mysallar gaty köp. Bir gezek Türkmenalada bir ýygnakda Gaýgysyz il içinde özi hakda boş gep ýaýradylýanyna gahary gelip: "Iki yüz elli atly bilen Eýrana gaçypdyr diýilýän Atabaýew men. Şeýle gep eşideniňizde gaýtawul bermän, siziň, näme, gulagyňyz gapyldymy, gözüňiz körmi?" diýipdir. Raýon ýolbaşçylaryndan Baýramgylyç diýen biri şobada turupdyr-da: "Ýoldaş Gaýgysyz, siziň göze, gulaga ýetip oturmagyňyz

gelsiksiz. Üstesine-de bu ýerlere seýrek gelyäňiz, tiz gidýäňiz” diýipdir. Bu ahwaly içgin synlaýan halaýyk dymyp, Gaýgysyzyň näme diýerine garaşypdyr. Gaýgysyz uzak garaşdyrmandyr: “Men ýaňky zagaralyrak sözleri janym ýanyp aýtdym. Göwnüňize degen bolsam, meni bagyşlaň. Bagyşlamagyňyzy towakga edýärim.” diýýär weli ähli halaýyk: “Ýaşasyn, Gaýgysyz” diýip el çarpýar. (M.D.Annagurdowdan) Bu sözüň arkasynda “Ýaşasyn, Adalat! Ýaşasyn tankyt!” diýen many hem barlygyna şübhe ýokdur.

Gaýgysyz özi tankytlanany üçin ýüregini çişirip, tankytçyny yzarlap ýören göhertlerden däl. Özünü ilden beýik, ilden üýtgeşik tutjak bolubam azara galyp ýörmez eken. Garaz, onda ýokary wezipe bilen bagly hiç hili hassalyk ýok ekeni.

Gaýgysyz mydama özünü gamçylamagy, özünü elden bermezligi, özünü kontrollda saklamagy unutmadyr. Eger bir sebäpden bu kada bozulaýsa-da ol derrew özünüň ýalňyşyny düzetmekden gorkmadyr.

Ýolbaşçy neneň bolsa, aşaky ýolbaşçylaram şoňa kybap boljak bolýandygyny, baş yolbaşçyny, ozaly bilen, aşaky ýolbaşçylaryň tanaýandygyny, synlaýandygyny, belli bir halatlarda gaýtalaýandygyny Gaýgysyz unutmaýardy. Şoňa görä özi iň gowy görelde görkezýärdi. Onuň ýagşy göreldesine eýerip, tas ähli ýolbaşçylar ikilik etmän işledi. Şeýle bolansoň aşaky ýolbaşçynyň durnukly işlemegine ýokarky ýolbaşçynyň durnuklylygynyň gaty köp täsir edýändigini düşnükli bolýar.

Işde dogruçyllyk, ýagdaýy bolşy-bolşy ýaly suratlandyrmak Gaýgysyzyň söýýän zady. Özünü iş başarjaň görkezjek bolup gözboýagçylyga, ýa artdyryp ýazma hiç-hiç ýol berjek adam däl ekeni. Gaýgysyz özünü alyp barşy, durmuşa bakýşy bilen töwerekdäkilere oňyn täsir edýär, ähli zadyň öz gymmatyny, öz gadryny saklaýar. Adamlara umyt bermekde, ýaşaýşa mukaddes bakmakda, ýagny durmuşyň hümmetini saklamakda Gaýgysyz bütin halka parlak ýyldyz ýaly görünýän ekeni. “Gaýgysyz bardyr. Gaýgysyz arkamyzda durar.” diýen düşüňje her bir päk göwünli adamyň goldawçysy. Emma Gaýgysyz şöhratparazlyga düýbünden ýol bermändir. Özünü meşhur görkezjek bolup, bu gün peýdaly bolsa-da ertir halka zyýan berjek populistik işler etmändir. “Arpa

tapmaz atyna nöker tutar götüne" diýlenini hem hiç-hiç unutmadyr. Ol halk paýhasyndan susup-susup alan, örän inçe üşüklü adam bolupdyr. Ol kabinet söýýän ýolbaşçylara meňzemeýär, onuň her ýylda komandirowkada bolan wagty kabinetde oturýan wagtyndan köp bolupdyr. Baran ýerinde hiç bir işgäri, hiç bir adamy ýanyna alman, köplenç, özi aýlanýan ekeni. Paýtunly, ýa ýeňil maşynly Gaýgysyzyň ýeke aýlanyp ýörenini görenler gaty köp. Ol kabinetde işlände-de her gijegündizde 13-15 sagatlap işleýär. Oňa ýüz tutanlaryň närazy bolup gaýdany örän azdyr. Üstesine-de: "Hany, göreli, ertir gel, pylanynyň ýanyna bar." ýaly býurokratlaryň sözlerini ulanmandyr. Türkmenler: "Gaýgysyzyň ýanyna barsañ, meseläni çöp döwen ýaly edäýýär" diýýäni şonuň üçindir. Gaýgysyz ir bilen işe gidende-de, ýa raýonlaryň birine baranda-da onuň töweregine adam bary üýşýär. Arz-şikayaty bolmasa-da: "Ýagşy adam bilen elleşip galaly" diýýän ekenler. Onuň içki niýetleri hem oňat bolany üçin, ol duşan adamsyna köp-köp bioenergiýakuwwat berýärdi. Başgaça aýtsak, onuň bilen duşuşan adam o duşuşmakdan ýadamaýardy, irmeýärdi we soňra özüni şahdaçyk duýýardy. Gaýgysyzyň bu artykmaçlygy hakda köpler duýmazdan haýran galýardylar.

Gaýgysyzyň özi hem adamlar bilen mährem elleşmäni gowy görýär. Baýry ýazyjy Ata Durdyýew ýatlaýar: "O döwür oglanlykdan saýlanmandyk. Obamyza Gaýgysyz geldi, ähli adam bilen elleşdi. Biz ýaly oglanlara-da elini uzadaýdy. Şonda gaty geň galdyk." Gaýgysyz işde, durmuşda iki standart ulanmady. Öz sözüne özi jogap berýän ýolbaşçydy. Günäni özgä ýüklejek bolup dyzaýanlardan däldi. Her mahal ynsan mertligini saklaýar. Gönümelligi hem oňa berlen ömürlük sowgatdy. Ýigrimi birinli asyryň derejesinden, ýagny ähli zatlaryň çylşyrymlaşyp, bir-birege gatysyp-garylyp, ynsan gymmatlyklarynyň düýpden üýtgän derejesinden baksañyz, Gaýgysyzyň o döwürki gönümelligi gaty geň görnüp biler. Mysal üçin bir kiçiräk ýygnakda Türkmenistan Kompartiyasynyň Merkezi Komitetiniň sekretary Çary Wellek Gaýgysyza: "Hökümet bolup pylan meseläni çözüp bilmeýäňiz" diýip igenipdir. Şonda Gaýgysyz: "Çary! Oglanlyk etme. Biziň hökümedimiziň diňe ady hökümet. Ors guýrugymyzdan mäkäm tutup,

nirä burasy gelse buýrup dur ahyry” diýip gaty gönümel jogap beripdir. Baý adamlar assyrynlykda Gaýgysyz bilen duşuşyp: “Biz näme etsekkäk?” diýip sorayan ekenler. Olam sorana: “Sowet hökümediniň niýeti-baýy ýok etmek. Kyýamatda meniň ýakamdan tutjak bolmaň. Eýran, Owgan tarapa gaçyň, baýyňyzy gutaryň.” diýýär.

Umuman, Gaýgysyz tebigaty boýunça ylalaşdyryjy, agzybirleşdiriji ynsan. Bir-birege küşgüriji, aýryjy häsiýetli däl.

Gaýgysyz birleşdiriji merkez roluny hiç mahal taşlamady. Stalinizmiň zalym urgularyndan jemgyýeti halas etmäge dürli ýollar ulandy. Uly topar adamlara Eýrana, Owganystana gitmegi, şo taýda jemlenişip, amatly pursata garaşmagy maslahat berende-de türkmen jemgyýeti hakda oýlanýardy. Ol özüniň deňsiz-taýsyz guramaçylyk talantyny töwerekdäkilere-de geçirýän ekeni. “Men ölemsoň dünýäni suw alsyn” diýýänlerden däl. Ýol üzülmesin, kesilmesin, syýasat diyen bolup, täze jemgyýet diyen bolup, gadyndan gelyän ýol-ýoda üýtgäýmesin diýip tabşyryan ekeni. “Täze zat oýlap tapmagyň geregi ýok. Magtymguly ýaly dine ynansak, Watany, ilimizi şoň ýaly söýsek adam bolarys” diýýär.

Gaýgysyz özi arenadan gidäýende-de, belent başly, arslan ýürekli adamlaryň umumy işi dowam etdirmelerini isläp, şoňa kybap Adam-kadr ýetişdirmäge dyzady. Stalin olaryň köpüsini gyryp ýetişse-de, öňi-soňy olaryň täsiri güýçli boldy. Paýhasly nesil diýlen bir uly nesli döredeni üçinem Gaýgysyz gaýtalanmajak ýolbaşçy boldy.

Ol hökümet ýolbaşçysy bolsa-da, işgär seçip almakda partiýa sokulansoň, aňrybaş gowy kadrlaryň ählisiniň öňe geçmegini gazanyp bilmändir, şeýle-de bolsa, kimi ýigrenseler, şondan dynmak üçin ony başga bir uly wezipä hödürlemek ýaly pis oýunlara örän gazaply daraşyan ekeni. Öňe geçen adam iş başarmaýan bolsa, ol partiýa tarapyndan hödürlenem bolsa, Gaýgysyz beýle ýagdaý bilen ylalaşmaýar.

Gaýgysyz iş alyp baranda täzeçilligi, öňde baryjy pikirleri ýürekden goldaýar. “Geçmişden öwrenmeli, ýöne gözüň gelejekde bolsun” diýip tabşyryan ekeni. Emma geçmişe dönjek bolýanlary

ya-da geçmişde bolmandyr diýen ters pikir bilen täzäni kabul etmeýänleri, o gadagan, bu gadagan diýip ýol ýapyjylary örän tankytlayan ekeni. Baryp 1937-nji ýylda Türkmen opera teatryny gurmak islän Gaýgysyz muña garşy çykan Ýakow Popok ýaly we oňa ýapjalyk edýän birtopar pes medeniýetli partiýa ýolbaşçylaryny açyk tankytlayar: "Biz ösüp ýetişdik, sungat we medeniýet meselelerini gozgamak gerek." Onuň özüniň her bir meselede täzeçil pikirlenýändigini we täzeçil hereket edýändigini ýene birki mysal bilen aýdasym gelýär. Gaýgysyz 1926-njy ýylda Mary we Aşgabat okruglaryny (oblastlaryny-welaýatlaryny) ýatyryp uly tygşytlylyk gazanýar. Paýtagty Çärjewe geçirmek hakda hem karara gelýär, emma ykdysady kynçylyklar sebäpli goýbolsun edýär. Paýtagtyň strategik taýdan örän amatly ýerde bolmagyny isleýär. Üstesine o döwürler Aşgabadyň suw üpjünçiliginde hem çözüp bolmajak problemlaryň köplügi Gaýgysyzy bu pikire iteripdir.

Orsyýetden bugdaý geler diýen bolup, bir ýyl Daşowuzda ähli ýerlere pagta ekmeği buýran partiýa ýolbaşçylarynyň garşysyna gidip, Gaýgysyz şahsy melleklere we göze düşmeýän ýerlere bugdaý ekdirýär. Munuň üçin Gaýgysyz igenç iýse-de, şo ýylyň gysynda Orsyýetden bugdaý gelmeýär, diňe şo ekilen bugdaýyň hasyly halky aç gyrylmakdan halas edýär.

Onuň ýagdaýa görä hereket edýänligine ýene bir mysal: bir oba täze ýere göçmän, suwsuz kösenip otyr. Gaýgysyz muny eşidip, şol oba barýar. Mähelle üýşýär. Iki ýaşuly: "Göçmeris" diýip öňe çykýar. Gaýgysyz sapaņasyny çykarýar-da ýokary zyňyp, ussatlarça gapýar, sapaņasy elinde oýnap durşuna: "Men häzir bir käse çay içip geljek. Şonda kim gözüme görünse, içini gurşundan doldurjak" diýip çykyp gidýär. Az salymdan tutuş oba goşuny eşeklerine ýükläp, täze ýurda, suwly, ekerançylyk meýdanly ýere göçüpdir. Birküç aýdan Gaýgysyz olaryň göçen ýerine barypdyr. Parç urup oturan bakjaly ýerde adamlaryň heziller edinenini görüp ýylgyryp: "Maña sögýäňizmi?" diýipdir. "Wah, sögmekden geçen, öň göçmänimize ahmyr edýäs" diýipdirler.

Başga bir obada bütin oba täze ýere göçüpdir weli, bir ýaşuly özem göçmän, birküç öýli ogul-gyzyna hem rugsat bermän otyrka,

muny hem bir gezekde Gaýgysyza görkezip: "Näme etsekkäk?" diýipdirler. Gaýgysyz garaşylmadyk pikir aýdypdyr: "Nätsekkäk? diýýäňizmi? Hiç zat edip bilmersiňiz. Özi düşünyänçä garaşmasaňyz bolmaz Eger gümän edýän bolsaňyz, ýörüň göreliň" diýýär. Gapysyna barandan hälki ýaşuly ylgap çykýar.

–Bir käse çay içip geçäýjekdik.

–Çaya däl, size bir owurt suwam ýok. Göçjek dä-äl, göçjek dä-ä-äl!

Gaýgysyz sapançasyny çykarypdir weli, "At, at! Atmasaň namartsyň!" diýip, ýaşuly beter çöwjäpdir. Şonda Gaýgysyz dönüp gaýdypdyr. "Her kimiň öz dermanyny tapmasak bolmaz" diýipdir.

Gaýgysyza halk ummasyz uly ynam bilen bakypdyr. Bu ynamy hem döretmek gerekdi, ol öz-özünden gelýän zat däl. Gaýgysyz hakda uly işler eden akademik Ş.Taşliýew şu babatda şeýle yatlaýar: "Ol hiç ýere çykman, hiç kimi kabul etmän, kabinetinde oturan býurokrat däldi. Halkyň içine köp çykardy, halkdan öwrenerdi, halka öwrederdi. Halk hakynda, zähmetkeş adam hakynda alada onuň işinde mydama birinji orunda durýardy. Ol özüne ýüz tutan adamlara biderek wada bermezdi, wada berse, wadasynda tapylardy. Şonuň üçin adamlar oňa ynanýardy." (A.Çüriýew "Ýüregiň emri bilen" Aşg.1989 ý.44 sah.)

Hut şu sypatlary üçin halk ony öz ýakyny hasaplap, familiýasyny däl-de, "Ýoldaş Gaýgysyz" diýip adyny tutýar.

Gaýgysyzyň iş usulynyň ýene bir özboluşlylygy bar, olam-bir pudaga biri ýolbaşçylyk edýarmi, şo ýolbaşça işlemäge erkinlik berýär, onuň iri-maýda işlerine goşulyp ýörmeýär, esasysy hem ähli pudagyň içki işini bilýän kişi bolup köpbilmişlik etmeýär. Işi ussasyňa goýýar.

Ol hökümediň başlygy hökmünde Türkmenistanyň her bir ädim ýerini, her obasyny, her şäherini öz dogduk obasy ýaly görüpdir. Meniň doglan ýerim diýip Mäne-Çaçäni beýleki topraktan parhlandyryp, zerur bolsa-bolmasa öz obasyna maliýe kömegini, maddy kömek berip ýören ýolbaşçy bolmandyr. Türkmenistanyň ähli künjeginiň deň ösmegini gazanmaga dyzapdyr. Döwlet üçin iň howply zat bolan korrupsiýany, hiç-hiç eýikdirmändir, şoňa görä Gaýgysyza bagly bolsa, puluň

güýji bilen wezipe almak, mesele çözmek mümkin däl ekeni. Gaýgysyz arak, neşe yaly milleti çüýrediji zatlaryň garşysyna hem ýanbermez göreşiji ekeni. Tribunadan araga, neşä garşy batly gepläp, soňundanam gözünü ýumup ýören ikiýüzli däl. Wagt meselesi Gaýgysyz üçin iň gymmat zatlaryň biri. Öz wagtyna sarpa goýşy ýaly, özgeleriň wagtyny-da almak islemeýär. Başga raýonlara, oblastlara gidende-gelende uly şowhun gurap, mähelle baryny üşürüp, olary dört-bäş sagatlap garaşdyryp, soňundanam soňy gelmez tükezibana tutdurmak Gaýgysyzyň ýigrenýän zady. Umuman, ol ýerliksiz dabara-şowhuny halamaýar.

Ol wagt meselesinde her bir işiň haçan edilmelidigini örän gowy bilýän ekeni. Halkyň pukaralygynda döwlet hasabyna tarhandökerlik etmek, öz köşgüni bezetmek, öz öýüni ulaltmak, howlusyna dürli howuzlar gurdurmak, uzak ülkelerden geň agaçlar getirdip oturtmak, keýikleri howla göýberip göz tussagy etmek Gaýgysyzyň ýadyna-da düşmändir. Bir ýaranjan bir ýol bilen beýle teklip aýdyp bilse-de Gaýgysyzyň oňa baka gysarmajagy ikuçsyz. Ol elmydama: "Sypaýylyk-akyllylygyň alamaty" diýen prinsipi goldaýar.

Uzak hem şanly ömrüni merdem ýaşap geçirip, dogruçyllygyna hiç kim güman etmejek, Gaýgysyz zamanasynda-da işlän we Gaýgysyzyň öýüne köp baran uly alym M. Annagurdow şeýle ýatlaýar: "Meniň syn edişime görä, Gaýgysyzyň öý-öwzaram sadady, içeride baslygyp ýatan, hatar-hatar asylgy duran halydyr çuwal ýa-da başga goş-golam ýokdy. Kitap kändi..."

Köp-köp ýolbaşçylary abraýdan düşürýän nebsewürlik-eli egrilik we zenanlara gysyk göz bilen bakys Gaýgysyza sürtseňem ýokmajak ekeni. Hatda onuň gaty gany duşmanlary Gaýgysyzyň etini daglap iýmäge häzir bolsalar-da, oňa her tüýsli şyltaklar atsalar-da, ony nebsewürlikde ýa başga aýala gyzykmakda aýplap bilmändirler.

Şeýle bir wakany gürrüň berýärler. Gaýgysyzyň aýaly ömründe ilkinji ýola altyn çaýylan bir goşar sagadyny çekine-çekine satyn alypdyr. Edil çekinişi ýaly hem bolupdyr. Gaýgysyz o sagady görenden bomba ýaly partlapdyr: "Meni il içinde masgaralaýaň. Häzir altyn sagat göterilýän zamanamydyr?!"

Derrew dükana tabşyr!" diýip berk darapdyr. Şondan soň Gaýgysyzyň aýalynda birje şaý-sepem bolmandyr.

Ynha, Gaýgysyzyň eli päkligine bir durmuşy mysal şeýle. Gaýgysyzyň bu sypatlaryna aýratyn üns bermegiňizi haýyş edýärim. Ynsanlykda pis häsiýet hasaplanýan şugulçylyk, ýaranjaňlyk hem Gaýgysyzyň töwereginde mümkin däl ekeni. Gaýgysyz adam hökmünde hiç mahal kiçilik, pislilik ýa-da ile ýakymсыz görünäýjek başga häsiýet görkezmedi, sebäbi beýle sypatlar onuň aslynda ýokdy. Hut şo sebäpli ony oýnap bilmändirler, hut şo sebäpli Gaýgysyzyň adyndan goşgy ýazan bolup, kitap ýazyp, onuň ýeňsesinden gülen bolmandyr. Gaýgysyz bütin düýrmegi bilen döwlet işine berlipdir, ozüniň kimligini ýagşy bilipdir, boş pişä güýmenmäge onuň wagty ýok.

Gaýgysyz köpüň öňünde sözlände paýhasly, agramly, pikir zygiderliligini saklap, özem örän ynandyryjy sözleýär. Bir ýygnakda müň bir meseläni gozgap, başlary garyşdyrmayar, şamaşayyrda urmaýar. Şeýle üşmeleňlerden soň Gaýgysyz hakda ýakymly ýatlama galýan ekeni.

Gaýgysyzyň dine garaýşy neneňdi? Ol arap, pars dillerini suwara bilenligi üçin dini edebiyatdan boş däl. Kurany arap dilinde okap, düşünenligini bir çykyşynda aýdýar. Onuň ateist däldigi jedelsiz. Emma, öň aýdyşymyz ýaly, wezipe perdesi üçin, ateist kişi bolan bolmasy bar. Umuman, rewolýusiyadan soň, Gaýgysyz öz belent maksadyna-Türkmenistan döwletini döretmäge okgunly dyzap, "Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde" diýen Magtymgulynyň prinsipini köp ulanmaga mejbur boldy. Kähalatda ol ýoldaşlarynyň milletçilikde aýplananyna göz ýetirensoň, syýasat üçin, beýik maksadyň hatyrasyna olary aýplan boldy. Durmuş pursaty şony talap edýärdi. Dogrusy, ol ömriboýy tupanlar içinde ýaşady. Bulanyk suwda balyk neneňsi ejir çekýän bolsa, Gaýgysyzam soň ýaly ejirleri göre-göre ýaşady.

Gaýgysyz "halkyň umumy medeniýeti" diýen söze örän uly ähmiýet berýär. Şoňa görä türkmenleriň umumy medeniýetini ýokary götermäge örän yhlas edýär. "Işsiz medeniýet -şemal, medeniýetsiz iş-wagşylyk" diýer ekeni. Gaýgysyz öz halkynyň nähili ýagdaýdalygyny, edil baş barmagyny bilşi ýaly, bilýär.

Käbir adamlary gyra çekip: "Burun çokamak, gägirmek, gagyrynmak, agzyňy giň açyp pallap oturmak, aýagyňy owkalamak, gaşanmak aýyp zatdyr. Bilewer-how!" diýip sargar ekeni. Özüni alyp barşyňa degişli gyzykly gürrüňler hem edýär. "Pylany hiç hammama girmez eken. Bir gün ony zorlap hammama saldyk. Heziller edindi. Reňni täzelenäýdi. "Indiki ýylam hammama geljek" diýýä."

Gaýgysyz bireýýäm ölüp giden ýolbaşçynyň aýdanyny hökman durmuşa geçirjek bolup ýörmegi samsyklyk hasaplaýanyny öz jan ynanyşýanlarynyň ýanynda aýdýan ekeni. Onuň pikiriçe, her döwrüň lideri şo döwre, durmuşyň talabyna görä hereket etmelidir. Şeýle pikirlenýän adamy kommunist hasaplap bolarmy? Umuman, Gaýgysyz babatda onuň syýasy perdesini, reňkini bir ýana goýup, Türkmenistan üçin, halk üçin näme iş edenini, niýetlerini seljersek, ana, şonda Gaýgyszyň gymmaty, belentligi doly görner. Üstesine-de belent işler bitireni üçin özüniň baky ýatlanmagyny islän adam däldigini unutmalyň.

• **Gaýgyszyň maşgala ýagdaýy**

Bu beyik ynsanyň bitiren işleriniň hemmetaraplaýyn, çuň öwrenilmändigi ýaly, onuň maşgala ýagdaýy hakda hem agyz dolduryp aýdar ýaly edilen iş az. Örän az. Şo sebäpli Gaýgysyz hakda çeper eser, publisistik oýlanmalar ýazasy gelýän ýazyjylar uly kynçylyklara uçraýarlar.

G.Gadelşin we B.Goýunlyýew tarapyndan Gaýgyszyň ömrüne we işine degişli Türkmenistandaky dokumentler azap bary siňdirilip toplanyp, iki tomluk kitap etmek üçin taýýarlanypdyr. Emma o kitabyň ykbaly keç bolupdyr. Neşirýatlarda çaň basyp ýata-ýata Garaşsyzlyk gelende Döwlet arhiwine yzyna alnypdyr. Akademik Ş.Täşliýewiň we T.Durdyýewiň birnäçe makalasy bar. Olaryň rus dilinde "Kaýgysyz Atabaýew" diýen örän gowy ylmy-publisistik kitaby 1988-nji ýylda neşir edildi. Ýazyjy B.Kerbabaýew "Gaýgysyz Atabaý" diýen roman ýazdy, soňra "Çudom roždennyý" diýen at bilen rusça terjime edildi. Alym A.Ylýasow we ýazyjy A.Çüriýew Gaýgyszyň döwürdeşleri hakda köp iş etdiler.

Rus ýazyjysy Ýu.Paporow Gaýgysyz hakda irginsiz işledi. Köp-köp makalalar ýazdy. "Prosto Atabaýew" we "Žizn plamen" ýaly galyň kitaplar neşir etdirdi. Alym G.Gadelşiniň G.Atabaý hakda aýratyn yhlasly işlänligini unutmalyň.

Ylmy nukdaý nazardan Gaýgysyzyň bitiren işlerine az üns berlenligini näme bilen delillendirse bolar? Ozaly bilen, biziň alymlarymyzyň arasynda Gaýgysyz temasyny perspektiw tema hökmünde görmediler we iru-giç ýene stalinizm dolanyp geläymegi mümkin diýen howatyra gapyldylar. Esasysy bolsa, Gaýgysyzyň türkmen halky üçin bitiren işlerine doly göz ýetirmäge biziň medeniýetimiz kemterlik etdi.

Başga-da ýüzlerçe sebäpler bardyr.

Netijede, ikinji jahan urşundan soňky ýyllarda ýetişen nesil Gaýgysyzdan uzaklaşdy, oňa sowuk bakdy, tanamady, unutdy. Dünýä tejribesinde bolsa, Gaýgysyz ýaly şahslaryň her bir günü, her bir sagady dykgatly derňelip, öwrenilip, uly-uly makalalar, kitaplar ýazylýar. Şeýle adamlaryň uly işler bitirmeginde maşgalanyň täsiri, ata-enesi, dost-ýarlary, ogul-gyzlary we beýlekiler hakda gyzykly memuarlar ýazylýar. Özem bu tipli kitaplar örän yhlasly satyn alynýar, teňnelik bilen okalýar.

Türkmen okyjysy bilen birlikde bütin Orta Aziýanyň okyjysy Gaýgysyz hakda gelejekde täze kitaplara, ýagny syýasat bilen zaýalanmadyk, gara niýetlerden uzakda durýan, ýazyjynyň ussat galamyndan çykjak kitaplara garaşýar.

Bize gelip ýeten maglumatlara görä, köplenç hem makaladan makala göçüp gelen, dilden dile geçen maglumatlarda Gaýgysyz otuz ýaşa ýetiberende, 1917-nji ýylyň oktýabr rewolýusiýasynyň öň ýany Tanýa diýen bir gyza öýlenýär. Olaryň bir gyzy bolýar. Topalaň başlananda Tanýany gyzy Zoýa bilen Daşkende alyp gidýär. Sondan soň olar kem-kem sowaşýarlar. Gaýgysyzyň rewolýusiýanyň yz ýany türkmen gyzyna öýlenendigini, olaryň bir ogly bolup, ol ogluň ikinji jahan urşunda wepat bolandygyny, türkmen aýalynyň Aşgabatda ýaşamanlygyny Ata Gurbangeldiýew aýtdy. Emma ýaşulynyň uzak ýaşanlygy sebäpli, Gaýgysyzyň anyk haýsy turkmen gyzyna, nirede öýlenendigini, o gyzyň haçan aradan çykanyny unudypdyr. Bu maglumat entekler

anyklaşdyrylmalydyr. Soňra Gaýgysyz 1928-de Ýewgeniýa Ýakowlewna Brýansewa diýen bir gyza öýlenýar. Olaryň 1930-njy ýylda Kemine diýen ogly dünýä inýär. Soň iki gyz dünýä iýnsede, olar 1937-nji ýylda keselden we açlykdan ölýär. Öňki aýalyndan Zoýa Türkmenistanyň Moskwadaky wekilhanasynda arhiwarius bolup işläpdir. Ogly Kemine Russiýanyň gündogar raýonlarynda geologiýa-gözleg toparynda uzak ýyllar baş geolog bolup işläpdir. Ylymlaryň kandidaty, SSSR-iň döwlet bayragynyň eýesi. Häzirki wagtda pensiyada. Keminâniň aýtmagyna görä, Gaýgysyz alty ýaşyndaka atasyz, on ýaşyndaka ejesiz galypdyr. Gaýgysyzyň ejesi, garyp ejesi Baninur hakda maglumat hasam az. Oba arasynda oňa Oguldurdy eje diýlenini aýdýarlar. Gaýgysyzyň ejesi hakynda garşylykly maglumatlaram bar, ejesi pahyr ýarym aç, ýarym ýalaňaç, şol köne, elemedeşik üçekli tamda ýagş-ýagmyr damjalarynyň astynda öz süýegini özi süýremeli bolupdyr. Üstesine-de Gaýgysyzyň özüniň ýazan terjimehalynda gyz jigisi hakda agzalýar. O hakynda hiç zat bilmeýäris. O gyz näçe ýaşapdyr, ýa açlygyň bir şarpygyny dadanda ömrüni tamamladymyka? O hakda bilýäne duşmadyk. Ata Gurbangeldiýew bolaýmasa, özge söhbetdeşlerimiň hiç biri kitaplar ýazan yazyjylar Gaýgysyzyň ejesini agzamaýarlar, ýa-da bir setirde aýdyp geçýärler. Örän geň galdyryjy ahwal. Ata aganyň gürrüň berşiçe, Gaýgysyzyň ejesi 1927-nji ýylda ýa-da az kem soňrak aradan çykypdyr. Ol habary eşidenden, Amanmuhammet Janmyrat bilen atly gaýdyp, Mäne-Çäçe obasyna gelipdir. Az wagtdan Gaýgysyzam gelipdir. Ol tabydyň öňüni göterende: "Armanly giden ejemow!" diýip ýurekden aglapdyr. Jaýlanansoň tizden Aşgabada dönüpdir. Eneler, adatça özünde arman duýman, enelik geçirimliligi bilen başyny dik tutup ýaşagyç bolýarlar. Gaýgysyzyň ejesi hem şol eneleriň biri bolsa gerek. Owganystanly wezir gyzynyň Watanyndan ýesir ýaly alnyp gaýdylp, ömrüni ýetimlikde, ýalňyzlykda geçirmesiniň bir kitaplyk wakalygyny ýol ugra aýdyp geçýin. Gaýgysyzyň doganlarynyň nebereleri häzir Ahal, Mary welaýatlarynda ýaşaýarlar.

• **Gaýgysyzyň öz ömri neneň tamamlandy?**

Bu örän çylşyrymly mesele. Meniň pikirimçe, heniz bu sowala anyk jogap beribiljek tapylar öýdemok. Her bir jogabyň anýrsynda bir “emma” bar. Üstesine-de, öňki zamanda bagşylaryň “Görogly” dessanyny aýdanda ähli şahalaryny aýdyp, “Göroglynyň ölümi” diýlen şahany aýtman goýuşlary ýaly, menem, dogrymy aýtsam, Gaýgysyzyň ömrüniň paýawlaýşyny ýazasym gelmeýär. Öňlerem, şu kitapçany ýazamda-da Gaýgysyz mydama diri ýaly duýgy bar. Men ony hiç mahal ölmejek ýaly görýän. Türkmen halky üçin hem-de Orta Aziýaly doganlarymyz üçin şeýle janköýerlik eden, şeýle beýik işler bitiren, taryhyň bize gazaply bakan ýyllarynda ählimize hossar çykan Gaýgysyz ölmeli däl ýaly görýän. Şoňa görä şu kitapçany hem Gaýgysyzyň özi okar diýip özümi aldadym.

Her niçik bolsa-da, kitaplarda, il içindäki gürrüňlerde aýdylýanlary okyja ýetiresim gelýär.

Birinji pikir: Gaýgysyz respublikadaky bu tutha-tutlyga örän gahar edýär, birnäçe gezek Merkeze hat ýollaýar. Ahyry, 1937-nji ýylyň iýul aýynyň ikinji ýarymynda Moskwa gidýär. Bu meseläni Stalin bilen açyk düşünişmek isleýär. Moskwada Gaýgysyzy Stalin kabul etmeýär. Köne işdeşi Kaganowiç ony öýünde kabul edýär. Gaýgysyzyň närazylygyna goşulyşmaýar. Soňra Içeri işler halk komissary Yežowyň ýanyna gidýär. O taýda Gaýgysyzy tussag edýärler. 1937-nji ýylyň ahyrynda ýa 1938-nji ýylda sud edýärler. Sülçi: “Sen günäkär. Sen halk duşmany” diýende Gaýgysyz tarsa ýerinden turup, oturgyç bilen sülçini urýar. Gaýgysyza atuw jezasy berilýär. Moskwada ýa-da şondan gündogardaky bir ýerde atylýar. Mazary ýok.

Ikinji pikir: Muny baýramalyly Ata Gurbangeldiýew gürrüň berdi.

Gaýgysyzyň baýramalyly dogan okaşany Annamuhammet Janmyrat bir gün Ata Gurbangeldiniňkä gelýär. “Ata! Gardaş diýen aty, ýene bir aty gowuja taýýarla. Şu agşam bir ýere gidýäs” diýýär. Atlar taýýar bolýar. Gije Gurbangala diýen demir ýol duralgasyna golaý bir ýerde gizlin durýarlar. Ahyry, Aşgabat tarapdan gelýän bir otly olaryň deňinde ýuwaşaýar, şol wagt bir kişi wagonlaryň birinden böküp düşüp, çöplüğe siňýär. Annamuhammet Janmyrat atyny şo tarapa tiz sürýär we az

salymdan bir kişi bilen dolanýar. Ata Gurbangeldi o kişiniň Gaýgysyzlygyny tanap, atdan böküp düşýär. Salamlaşýar we "Gardaş" diýen respublika meşhur atyna Gaýgysyzy mündürýär. Olar üç atly bolup gije Annamuhmet Janmyradyň öýüne barýarlar. Gaýgysyz o taýda iki gijäni gizlinlikde geçirýär. Üçünji gije Türkmen goşunynyň ýolbaşçylarynyň biri Baýnazarow bu öýe gelip, Gaýgysyz bilen ikiçäk gepleşýär. Az salymdan olaryň bary atlanyp, Marynyň etegindäki aerodroma gaýdýarlar. Edil aerodromyň gyrasyna gelenlerinde atdan inýärler. Şonda Gaýgysyz: "Pelek işidir. Bu toprakda ölmek nesip etjek däl öýdýän. Menden razy bolaweriň" diýip elleşip hoşlaşýar-da Baýnazarow bilen aerodroma girip, ýeke özi ho-ol öňdäki kiçijik uçara münüp, uçup gidýär. Baýnazarow dolanyp gelýär: "Bu syr kyýamata galmalydyr" diýipdir.

Soň 1945-nji ýylyň güýzünde Ata Gurbangeldi Kuril adalarynyň birinde söweş geýmindekä Hytaý radiosynda Gaýgysyzyň sözlänini eşidip, böküp turup, gözlerinden boýur-boýur ýaş döküpdür. Gaýgysyz sowet halkyny ýeňiş bilen gutlapdyr. "Men Apak Hoja metjidinden sözleýän" diýipdir.

Üçünji pikir: 1928-30-njy ýyllardan başlap, "Gaýgysyz pylança atly bilen Eýrana gaçypdyr" diýlen gürrüň gaty güýçli, zygider dowam edýär. Arhiwden habarly kişileriň güwä geçişine görä, gizlin gulluklaryň ýazmaça habarlarynda-da il içindäki bu gürrüňler hakda aýgylýar. Aşgabat bilen Kaka aralygyndaky bir ýerden, başga birleri bolsa başga bir ýerden Eýrana geçipdir diýýärler.

Bäherdeniň Ýarajy obasynda ýaşan Weli Kömek oglunyň Jannyýaz diýen dosty Gaýgysyz hakda şeýle gürrüň beripdir: "Urşa çagyrylyp, goşun bolup Eýrana girdik. Şonda bir kişi duşdy. Ýüzi örän mährem, özem tanyş görünýä. Durubilmän, kimligini biljek bolup ol adamy yzarlap başladym. Bir boş ýere baranda: Konstantin! Diýip gygyrdym weli duran ýerinde doňup galdy. Onuň orsça ady Konstantindi. Soň tanyşdyk. "Nesibe Eýrana çeken ekeni diýdi. Oba-illeri soraşdyrды. Sesiň içiňde bolawersin diýip tabşyrды."

Gaýgysyz Eýrana geçipdir diýlen pikir hakda ýaşuly ýazyjy Seýitnyýaz Ataýew 2001-nji ýylyň 29-njy aprelinde öýlän 16:00-

da telefon gürrüňçiliginde şeýle diýdi: "Biz Gaýgysyz ölendir öýtmezdik. Kelteçynaryň deňinden Eýrana geçip gidenmiş diýen gürrüňe ynanyp ýaşardyk. Bularyň bary kegebäniň ýaýradýan gepleri ekeni. Kegebede dezinformasiýa bölümi bar ekeni. Ana, şolaryň oýny bolmaly bi."

Ýokarky pikirlere çalymdaş, ýa sähelçe üýtgeşik pikirler başga-da köp. Haýsy pikire ynanjagyňy biler ýaly däl. Gaýgysyz hakdaky kitaplary, makalalary okap, Gaýgysyz bilen işleşen, ýa ony gowy tanan adamlaryň söhbetlerini diňläp, onuň beýik şahs hökmünde ömrüni, adamkärçilik sypatlaryny, häsiýetini yzarlap, soňunda bularyň ählisini deňeşdirip, Gaýgysyzyň ömrüniň 1937-nji ýylyň iýulynyň ortasyndan soňky döwrüni häzirki ýagdaýda anyk aýtmak mümkin däl diýen netijä geldim. Munuň ilkinji sebäbi-NKBD-KGB-niň maglumatlary, beýleki dürli arhiwleriň maglumatlary doly açylsa, doly öwrenilse, diňe şondan soň anyk pikir ýöretmek bolar. Diňe şondan soň bir beýik taryhçy, bir beýik ýazyjy şöhratly ömür süren meşhur Gaýgysyz hakda okyja mynasyp kitap ýazyp biler.

Gelejekki taryhçy, ýazyjy bir zada aýratyn üns berse diýip haýyş edýän: Gaýgysyz, Staliniň eline düşmek üçin öz aýagy bilen Moskwa barar ýaly derejede sada adam däl. Gaýgysyz kyn pursatda kyn karara gelmäni başaran adam. Bu taýda syrly wakalaryň köplügi mese-mälim.

* * *

Gaýgysyz bu dünýäde özüne düşen paýdan müň bir razydyr. Ol näçe gezekler ölümiň agzyna geldi, ajal agzyny açyp garşylady, emma Gaýgysyz ölmedi. Ol il derdine döräni üçin, etjek ýagşylyklaryny bitirmäge dyzany üçin ölmedi. Gaýgysyzyň eziz göwresi haýsy gum astynda, haýsy agajyň kökünü ýassanyp ýatsada, lerzan urýan ruhy Türkmenistan bilendir. Gaýgysyz Türkmenistan sözünü ilkinji ulanan we iň köp ulanan ynsandyr. Ol Türkmenistanyň araçägini kesgitlän adamdyr. Ol Türkmenistandan gidende köp-köp zada razy bolup gidendir. Özünü atsalar, assalar, Nesimi deý parça-parça kesseler razy. Uly-uly niýetleriniň ýarysyny durmuşa geçirmän gidýänine,

ogul-gyzynyň ýetim-ýesir boljagyna razy. On üç ýyllap ähli türkmenistanlyny döwlet gurmaga, ýurdy abadanlaşdyrmaga, dogrusy, türkmen jemgyýetini gurmaga gönükdirenine razy. Türkmenistany, jandan eziz Watanyňy, çapyp barýan atyň bütredýşi ýaly, bütredjeklerine-de razy. Diňe, diňe Türkmenistanyň araçäkleri, özygtyýarlylyk statusy üýtgemese bolýar, millet agzalalyk tapmasa bolýar. Bu gün bolmasa-da, ertir Türkmenistanyň hakyky Garaşsyz boljagyna pugta ynanýar. Gaýgysyz durmuşyň manysyny uzak ýaşamakda däl-de il bähbitli iş bitirip bilmekde görýär.

Gaýgysyzda ýalňyşlar bolanmydyr?

Elbetde. Bir ýa iki hem däl. O ýalňyşlar ozaly bilen döwrüň ýalňyşlygy. Beýle ýalňyş kimde bolmaýar?! Gaýgysyzam adam ahyry. O ýalňyşlary Gaýgysyzyň bilgeşlin etmänligi belli. Ýowuz günleriň täsiri ýa-da özüne keseden zorluklar zerarly edenligine söz ýok. O ýalňyşlar ýagşylyklarynyň ýanynda syçany pil bile deňeşdiren ýaly ahyry.

Üstesine-de her Patyşanyň, Prezidentiň, Premýer-ministriň we beýleki uly ýolbaşçynyň hersiniň aýratynlykda öz döwri, öz zamany bolýar. Şo müddet dolansoň, emri ýöremän başlaýar. Bu betbagtlyk Gaýgysyza uçramady. Bu hakda aýratyn oýlanmagyňyzy ýürekden isleýärin.

Gaýgysyz öz halky hakda elmydama dogry pikir etmäni başardy. Şoňa görä, ol hiç hili dumana gözünü gapdymady. Gaýgysyz bir adamyň millet üçin nämeler edip biljeginiň ýokary nusgasyny görkezdi. Ne berekella garaşdy, ne sagbolsuna garaşdy.

Iş bitirdi. Wessalam.

Ol zym-zyýat bolanda il nätdi? Tolgundymy, aýaga galdymy, gözledimi?

Ýok, göwnibir. Hamana Gaýgysyz bu millet üçin ömrüni bagyşlamadyk ýaly, hamana Gaýgysyz baş günden dolanyp geläýjek ýaly.

Bu nämäniň alamaty?

Başga ýüz bir sebäpler bilen birlikde, bu halklaryň öž beýik ogullaryna gözlemeýändiginiň alamaty.

Emma beýik ogullaryňam öz kadasy bar. Adyny ýitirjek bolup köçelerden adyny aýyrsaň-da, ýadygärligini ýumursaň-da, hatda

arhiwlere gara eliňi bassaň-da, beýikler elli, ýüz ýyldan, iki ýüz ýyldan ýene öňe çykaýýarlar.

Türkmen, şeýle hem türki halklar üçin Alp Arslanyň täze dünýä, täze eýýam açan Malazgirt söweşindäki ýeňşinden, Fatih Soltan Mehmediň Ýer şarynyň paýtagty, şäherleriň şasy hasaplanan Ystambyly zabt edişinden, Magtymgulynyň ýitip barýan türkmen halkyna güýçli ruh, beýik umyt berip, ony ýok bolmaktan halas edişinden hem-de şuňa meňzeş ýüzlerçe beýik hyzmatlardan Gaýgysyzyň hyzmaty hiç-hiç kem däldir.

... Hanha, Gaýgysyz örän belentden bakyp dur. Ullakan, ýiti hem örän paýhasly gara gözlerini gyrpman, jan-jigeri Türkmenistana teşne bakyp dur.

Baryň, çykyň, garşylaň! Köňül gapysyny açyň.

Siziň ýaşap oturan öýňüzi-Türkmenistany guran geldi.

Gaýgysyz taryhdan däl, gelejekden geldi.

Atalarymyzyň könlünde öý tutunan geldi.

Gaýgysyz Siziň hem könlüňize girmäge geldi.

• **Gaýgysyz hakda ýatlamalar?:**

Ata Gurbangeldi, 97 ýaşynda.

Baýramaly etraby, Aga Ýusup Aly daýhan birleşigi.

2001-nji ýyl. 23-nji fewral.18-00

Gaýgysyz atylmady. Ýalan. Gaýgysyzyň Annamuhammet Janmyrat diýen dogan okaşany bardy. Ol guşçulyk sowhozyň direktorydy. Şol meni ýany bilen bir gije alyp gitdi. Gardaş diýip ýaman gowy atymyz bardy, onam aldyk. Gurbangalaň ýanynda razýezdde gizlin garaşdyk. Ahyry, otly sähel haýallap, ýene bat alyp gitdi. Bir kişi böküp galdy. Şoňa baka at sürdük. Görsek Gaýgysyz Atabaý. Ony Gardaşa mündürip Annamuhammetlere getirdik. Gündiz gizlin bolýar, gije gezmeleýär. Üçünji gije atly Mara baka gaýtdyk. Aerodroma ýetenimizde ýanymyzdaky Baýnazarow Annamuhammet ikimize garaşyň diýdi. Gaýgysyz biz bilen hoşlaşanda: "Men gitdim. Razy boluň" diýdi. Bizem aňka-taňka bolup galdyk. Az salymdan Gaýgysyz bir kiçijik samolýota mündi. Samolýot uçdy gitdi. Bar bolan zat şu. Ýöne Gaýgysyz Atabaý ýaly adam indi Türkmenistana gelmez, gelmez, gelmez!

Ol hiç mahal iki geplemezdi. Hiç kimde kasty ýokdy. 1930-37-nji ýyllar aralygynda garşy-garşy üç aýdan gelip Aşgabatda sekretarlyk ederdik. Haýyş bilen geleni boş göýbermäň diýerdi. Men o döwür ýazmaga, okamaga, geplemäge ökdedim. Bu meselede Gaýgysyz barymyzyň halypamyzdy. Aýtakow Gaýgysyza uly sarpa goýýardy. Gaýgysyz öwünmäni başarmaýardy.

Galtamanlar Gaýgysyza degmezdi. Ata Mäneli Gaýgysyzyň obadaşy. Soň bilen gepleşik geçirdi. Oňa: "Ýaragy taşla, rahat ýaşa" diýdi. Ata mäneli: "Ýok, men okdan ölmeli" diýdi.

Gaýgysyz bilen Jüneyit dost ekeni. Men birnäçe gezek çay, un äkitdim. Meni görenden: "Gel, dostumyň dosty" diýýä. Bir sapa Gaýgysyz Şirin kak diýen ýerde Jüneyit bilen duşuşdy. Gaýgysyzyň ýanynda Görödowikow(?) hem bardy. Gije uly otlar ýakuşdyryp, gaty gowy garşy aldy. Ýöne ählimiz ýaragymyzy goýup bardyk, şonda-da barlatdy. Bir salym bagşy aýtdyrdy. Oň Gaýgysyz: "Han hezretleri ýaragy taşlaýsaň" diýdi. Jüneyit içini hümledig otyrdy. Soň şeý diýdi: "Saňa bir zat aýdaýyn. Ejeň owganlygy seni zaýalapdyr. Orsa ynanyp bolmaz. Ýör Eýrana, soň Owgana gideli" diýdi." Men seniň guluň. Häzirem meni tutup bilýäň" diýdi. "Ýok men gitmäýin. Men bu taýda zerur" diýip Gaýgysyz jogap berdi. Mundan öňem, soňam Gaýgysyz bilen Jüneyit gizlin köp duşuşdy.

Gaýgysyz diýseň, gaýgysyzdy. Onuň gama batyp oturanyny gören yokdur. Gülende ýurekden gülýärdi. Bagşylardan Agajan bagşyny, Sary bagşyny, Saçly Garlyny gowy görýärdi. Nobat bagşynam gowy görýärdi. Kerbaba, Alty Garly, Sahy Jepbar dagy Gaýgysyzy halamaýardy. Gaýgysyz Nurmyrat Saryhany göwy görýärdi.

Gaýgysyza "Ýoldaş Gaýgysyz" diýip köp ýüzlenýärdiler. Ol göwniýetmedik adamsyny orsam bolsa yzyna ibererdi. Çubin (?) bir gezek gaty geplejek boldy weli, Gaýgysyz oňa alaryldy-da: "Lal bol" diýdi. Bir gezegem Çary Wellek Gaýgysyzy tankytlady, hökümet bolup otyrkaň çözüp bileňok diýdi. Şonda Gaýgysyz: "Çary sen entek yaş, oylanlyk etme. Ors biziň guýrugymyzdan tutup dur. Hiç goýberenok. Haýsy tarapa islese, dönderip dur" diýdi. Şonda orslaram otyrdy. Ýalňyşmasam, 1932-de bolsa gerek.

Gaýgysyz hiç kimden çekinmeýärdi. Tankytçydan ar aljak bolýan

däldi. Degişmäni gowy görýärdi. Arapça, parsça gowy bilýärdi. Gaýgysyzyň din meselesinde halypasy Annagylyç ahundy. Annagylyç ahun Yzzat Nazaryň kakasy, ilkinji geografiýa kitabyň awtory.

Gaýgysyz maňa atam diýerdi, Annagylyç ahuna halypam diýerdi. Sowady güýçli bolansoň, Gaýgysyz doklad edende däne-däne ederdi. Kagyz okamaýardy. Bir ýygnakda: "Gaýgysyz gaçypdyr" diýip gep ýaýradýarlar." Men kimden gaçaýyn" diýdi. Gaýgysyzyň paýtunçy bilen dört adamlyk paýtuny bardy. Ýeke gezerdi.

Ol taýpa-tireçillik edýänlere gaty degerdi. Biri bir zat dilese, şony boş goýmajak bolardy. Anna kör bir goýun diledi. Gaýgysyz şony kolhoz bilen gepleşip bitirdi.

Wah, o döwrüň dokumentleri, protokollary bardy. Galmady.

Tabşyran işini özi barlaýardy. Gaýgysyz adamlary bir görende tanaýardy. Ýaramaz adamlary golaý getirmezdi. Ikiçäk galamyzda Staline gahar edip, dişini gyjaýardy. Hemişe harby eşiklidi.

Bir gezek men, Annamuhammet, Gaýgysyz üçimiz köne eşikli, telpegimizi sümürüp geýip, eşekli ýola çykdyk. Eşekleri suwa ýakyp durkak, Kerim han diýen bir buluç hanynyň atlysy geldi-de atyna urdurdy. Sonda Gaýgysyz: "Aýdylýan dogry ekeni" diýdi. Ol Kerim hanyň külüni çykarjakdy. Emma dönükler öňürtdi. Kerim han zordan sypyp Owganystana gaçdy.

Gaýgysyzyň türkmen aýalam bardy. Örän adamkärçiliklidi. Türkmen aýalyndan bir ogul boldy. O döwür ors aýal almasaň, wezipede goýmaýardylar. 1927-de(?) ejesi pahyr öldi, tabydyň öňüni göterende bir bagyrdy. Menem Annamuhammet bilen ýanyndadym.

Türkmenistana Adam atadan galan ak bugdaýy getirden Gaýgysyzdyr. 1000 gektarlyk ak bugdaý tohumydy. Müsüriň weziri sowgat berdi.

Onsoň Aýtakow basylan döwri menem basdylar. Igarka diýen ýerde boldum. Soň urşa gitdim. 1945-iň aýagynda Kuril adasynda goşundakam Hytaý radiosyndan Gaýgysyz hem orsça, hem türkmençe gepledi. Böküp turup, aglanymy bilmändirin. Gaýgysyz biziň ýeňşimizi gutlady. Men Apak hoja metjidinden sözleýän diýdi...
...Gaýgysyz Garaşsyzlyk zamanamyzda bolan bolsa, o-ho-ho-ow!...

* * *

M.D. Annagurdow "Döwür, adamlar, wakalar" Aşgabat 1991 ý.

...Ýerinden turup, märekä ýüzlenen adam orta boýly, garaýagyza golaý, agras görnüşli, at ýüzli, gözi goçak, keltejik murtly...

...Atabaýew kän geplegiç dälidi. Özgäniň sözlerini örän üns berip diňlärdi, gepiniň arasyny kesmezdi...

. . . Gaýgysyz irden işe barýarka-da, işden gaýdanda-da, onuň töwereginde aýagy çokaýly, sada dayhan eşigindäki adamlar bolup, olaryň Gaýgysyz bilen edil biri-birleri ýaly gürrüňleşip barýandyklaryny görmek bolýardy.

...Meniň syn edişime görä, Gaýgyszyň öý-owzaram sadady, içeride baslygyp ýatan, hatar-hatar asylgy duran halydyr çuwal ýa-da başga goş-golam ýokdy. Kitap kändi.

* * *

Seýitnyýaz Ataýew, ý6azyjy.

2001-nji ýyl. 29-njy aprel. 16-00 telefon söhbetdeşligi.

-E-e-e-e, Gaýgyszy bir ýygnakda menem görüp galdym. Örrän özüne çekiji adam ekeni. Uzyn boýlydy. Sesi zarplyrakdy. Biz Gaýgysyz ölendir öýtmezdik. Kelte çynaryň deňinden Eýrana geçip gidenmiş diýen gürrüňe ynanyp ýaşardy. Bularyň bary kegebäniň ýaýradan gepleri ekeni. Kegebede dezinformasiýa bölümi bar ekeni. Ana, şolaryň oýny bolmaly bi. Gaýgysyz hakda polkownik Iwanow diýen biri köp bilýardi, ol Ukrainada ýapyk dissertasiýa gorady. Şo dissertasiýany Kakajan pahyr (professor Kakajan Muhammetberdiýew) örrän gowy öwrenipdir hemem özi köp material toplapdyr. Gaýgysyz hakda iň köp maglumaty men topladym, o hakda kitap ýazyp gutaryberdim diyerdi. Şo Jüneyit bar-a, Jüneyit han, ana şonuň Eýrana geçmeziniň öň ýany az-kem atly bilen Aşgabada gelşini gürrüň bererdi. Aşgabatda häzirki Lenin skweriniň golaýyndaky binada ýygnak gidip durka, biri gelip Gaýgyszyň gulagyna pyşyrdapdyr: "Jüneyit han gelipdir. Siz bilen bir agyz gürrüňi bar." Gaýgysyz salymyny bermän çykytdyr. Görse, Jüneyit han

hakykatda-da at üstünde otyrmyş. Salamlaşypdyrlar.

–Gaýgysyz, biz-ä hoşlaşmaga geldik. Watany taşlamak gaty kyn. Ýöne biziň ýolumyza çykan bolmasyn. Iki tarapdanam gan köp döküler.

–Arkaýyn bolaý, han aga. Araçäkden geçýänçäň, adam ogly azar bermez.

–Ýagşy dilegde gal.

Ynha, bolan waka. Onsoň Jüneýit araçäkden geçip gidensoň, zyznda galanlar bilen tark-turk edişýärler. Gaýyp Nepes bar-a, akademik Gaýyp Nepes. Ana, şolam Jüneýdiň mürzesimi, näme, ekeni. Aýagyndan ýaralanyp galýar.. Jüneýit ýaralapmy, ýa soň şo taýdaky atyşykda ýaralanypmy, garaz, agsak bolupdyr. Soň olam Jüneýit hakda ýazypdy.

Ine, Kakajan Muhammetberdi şuň ýaly, hiç ýerde ýazylmadyk wakalary hem bilýärdi. Gaýgysyz hakda Paporow köp iş etdi. Rahym Esenem täze maglumat tapşydyrypdy.

* * *

Weli Kömekow, bäherdenli ýaşuly.

2001-nji ýyl. 7-nji mart. sagat 12-00.

Meniň dostum bardy. Jannyýaz diýerdiler. Ol Gaýgysyz hakda şeý diýdi: "Men urşa çagyrylyp, goşun bilen Eýrana girdik. Şonda bir kişi duşdy. Ýüzi öran mährem, özem tanyş görünýä. Durubilmän ol adamyň kimligini biljek bolup yzarlap başladym. Boş ýere gelende Konstantin diýdim weli, duran ýerinde doňup galaýdy. Onuň orsça ady Konstantindi. Soňra tanyşdyk. Nesibe Eýrana çeken ekeni diýdi. Sesiň içiňde bolawersin diýip tabşyrdy."

Ynha, Jannyýazyň beren gürrüň-ä şeýle. Ýöne özümem kiçijik oglanjykkam Gaýgysyzy gördüm. Gaýgysyz gelýäde, Gaýgysyz gelýä bolşup, bir takyra üýşdüler. Meni ejem elimden tutup äkitdi. Ynha, bir salymdan kiçijik samolýot depämizde aýlandy-da tozan turzup gondy. İçinden Gaýgysyz, ýene bir adam çykdy. Ähli kişiň el çarpanyn bilýän. Öz-ä daýaw adam bolup göz önüme gelýä.

* * *

Annaguly Mämmetgulyýew, baýry žurnalist. 90 ýaşynda.
15-nji noýabr. 2001-nji ýyl. sagat 16-20. Garadamak obasy.

Gaýgysyz hakdamy? Hä, ine şeýle. Gepi uzaltman aýtsam, ol sähel ardynjyrabrak geplärdi. Ähli kişi şonuň aýdanyny edesi gelýärdi. Partiýa býurolarynda, näme, çaknyşyklar bolýardy-da. Ýakow Popok diýen biri bardy. Birinji sekretar. Şolam Gaýgysyz bir zat diýse, kän sesini çykaryp bilmezdi. O döwür esasy çaknyşyk-jedel iş hakda bolardy. Onsoňam oglanlar agzybirdi. Köne terbiýe alandyklary bildirýärdi.

O döwür ýolbaşçylaryň köpüsiniň aýaly türkmen däldiginiň bir sebäbi-oba gyzlary bilen gepleşip-tanşyp durmuş gurmak gaty kyndy. O döwür hakda gürrüň ediljek bolsa, bir adamy günälemek dogry bolmaz. O sistemany Staliniň döredeni belli. Ana, şo sistema günäkär.

* * *

Weli Muhadow, SSSR döwri Orta Aziýada ilkinji we iň soňky Zâhmet Gahrymany bolan kompozitor.

23-nji dekabir 2000 ýylda sagat 15-30-da telefon söhbeti.

Men Gaýgysyz Atabaýyň saz medeniýetiniň şeýle çuňlugyna haýran galýaryn. Meniň moskwaly mugallymlarymyň biri Wiktor Belýaýew Gaýgysyzyň Çaýkowskiý adyndaky konserwatoriýanyň uly zalynda konserte gatnaşanyny we şonda bir rus gyzy saz çalanda, soňundan: "Biziň gyzlarymyzyň hem şular ýaly ussat sazanda bolmagyny isleýärim" diýenini ýatlady.

Uspenskiniň we W.Belýaýewiň Türkmenistana gelmegi üçin Gaýgysyz alada edipdir. Ol Türkmen aýdym-sazyna örän uly sarpa goýýardy. Köp-köp kompozitorlaryň türkmen temasyna ýüzlenmeklerini haýyş edipdir. Şeýle saz eserlerini ýazan kompozitorlara bir roýal we bir halyça sowgat beripdir. Ony özüm gördüm.

Moskwada Konserwatoriýanyň ýanynda türkmen studiýasynyň döredilmeginde Gaýgysyzyň baş roly bar.

Gaýgysyz bu studiýa tiz-tiz barýardy "Köp okaň, esasan, saz köp diňläň" diýip maslahat bererdi.

Gaýgysyzyň özi hem saz köp diňlärdi. Ony Annagurdow gowy bilýändir. Şondanam sorap görüň.

* * *

Ata Durdyýew, ýazyjy.

Telefon söhbetdeşligi.

2001-nji ýylyň 2-nji ýanwary, agşam sagat 21:00.

Gaýgysyz biziň Aşgabat raýonymyzyň Woroşilow kolhozynyň toýuna geldi. Ähli il üýşdi. Ol gelşine uly-kiçi ähli kişi bilen elleşdi welin, obadaşlarym geň gördüler, begenişdiler.

Onsoňam ýene bir zady aýdaýyn: obadaşlaryň çözülmeyän bir meselesi bolsa, ýaşulylar üýşüp Gaýgysyzyň ýanyna gitjek diýip giderdiler. Olary kabul edýändir-dä, gelenlerinde razy bolub-a gelýärdiler.

Ýene bir zat: şo döwürler adamlaryň gürrüňlerine görä, Gaýgysyz gündizlerine otluda barýarka-da tilki, şagal görse atar ekeni. Örän mergen adam bolupdyr.

* * *

Ýakup Annanurow, Türkmenistanyň halk hudožnigi.

23-nji dekabir 2000-nji ýyl. ir sagat 10:00.

Gaýgysyzy gördüm. Uzynak adam, süňklek. Berk gylyklydygy yüzünden bildirýär. Elleşende elimi ykjam gysdy. Ýerliksiz gülenini görmedim. Ol örän ykjam harby geýimlidi. Şeýle bir özüne gelşip duran eşik geýipdir weli, ýekeje kem tapjak gümanyň ýok. Gaýgysyzyň özem başy dik, gaty dogumly göründi. Orsça gepledi, örän ökde, saldamly sözleýär. Ol maňa: "Gaýrat ediň. Bäşim Nuralydanam ökde hudožnik boljak boluň" diýdi. Paltom ýokdy.

Moskwanyň sowugynda ýuka penjekli ýygrylyşyp ýörenimizi görüp, Çary Aşyr ikimize palto hem aýakgap aldyryp berdi. Moskwada Kazan wokzalynda ýörite wagonynda kabul etdi. Şonda men onuň suratyny çekip başladym. Az wagtdan suraty tamamlap, wekilhana

eltsem, "Ony basdylar" diýdiler. Şeýle bolansoň, men Gaýgysyzyň dirikä suratyny çeken iň soňky hudožnik bolýan. Gaýgysyzy unutdygymyz-özümizi unutdygymyz.

* * *

Hümmet Hanmämmed, bagşy. 75 ýaşynda.
2002-nji ýylyň 20-nji maý. öýmüzde bolan söhbetdeşlik.

Men o ýyllar ýaşajykdy. Soňra halypam Uly Garly bilen Gaýgysyzyň gaty ýakyn dostlugyny bildim. Bir üşmeleňde Gaýgysyz Uly Garlynyň aýdym-sazyny teşne diňläp otyrka, birden turup daşary çykypdyr. Uzak wagt gelmändir. Onsoň Ýazdurdy Beknazar yzyndan çyksa, daşarda Gaýgysyz damagy dolup, gözyaşyny gizlin süpürüp dur eken: "Size näm bolýa?" diýlende: "Wah, Garly bagşynyň şeýle belent ussatlygyna bakman, o barmaklaryňam guma garylyp gitjegine gynanýan" diýipdir. Gaýgysyz ýitirim bolmazynyň öňüsrasy Garly bagşyny çagyryp: "Bagşy, meni Moskwa çagyryňlar. Dolanyp gelmerin. Razy bolmaşak" diýipdir.

Men ýolötenli Gurbanmyrat Gadam diýen bagşyda otuzynjy ýyllaryň bagşylary hakda Gaýgysyzyň, beylekileriň gol çeken kararyny gördüm.

* * *

Rejep Gaýyppguly, ýaşuly žurnalist.

Suhanguly agany-ha bilýänsiň?! Ana, şo görgüli gürrüň bererdi. 1927-de Şükür bagşy Suhanguly aganyň ýanyna barypdyr. Men-ä garrylyk sebäpli garyplykdan kösenýän. Kömek bermeseňiz boljak däl diýenmiş. Suhanguly aga-da yokara hat ýazyp, şeýle-şeýle diýýä-dä. Netije yok diýýä. "Hiç ýerde işlemäni üçin maddy ýardam berip bilmeýäris" diýýämişler. Onsoň Suhanguly aga pahyr Aşgabada gaýdypdyr. Göni Gaýgysyzyň öýüne bardym diýýä... Munuň gürrüňi uzak. Ýöne Suhanguly aga aýdardy pahyr: menem uzyn weli, Gaýgysyz meniň üstüme abanyp dur" diýerdi. Onsoň ýeri gelende aýtdym diýýä. Şükür bagşa hiç ýerde işlemeýä diýip pensiýa bermeyäler diýenmiş. Gaýgysyz bir işgärini

çagyrdy diýyã. Olam garşy boldy diýyã. Gaýgysyzyň gahary gelip, “Bagşy diýlen ölýänçä işleýä” diýip janygyp düşündirenmiş. Ahyry, şeýdip, Şükür bagşa pensiýa belledenmiş. Gaýgysyzyň gürrüňi gutar ýaly däl... Onuň adamçylygy başga ekeni.

Soňy. Edebi makalalar